BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
İLAHİYYAT FAKÜLTƏSİNİN

ELMİ MƏCMUƏSİ

№ 10 SENTYABR (EYLÜL) 2008

BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ İLAHİYYAT FAKÜLTƏSİNİN ELMİ MƏCMUƏSİ

MƏSLƏHƏTÇİ
Vasim Məmmədəliyev

REDAKTOR / EDİTÖR
Muammer Erbaş

REDAKTOR MÜAVİNİ
Mübariz CAMALOV

REDAKSİYA HEYƏTİ (HAKEM KURULU)

Akademik Vasim Məmmədəliyev (Bakı Dövlət Universiteti) ● Prof. Dr. Celal Erbay (Marmara Üniv. İlahiyat Fak.) ● Prof. Dr. Bedrettin Çetiner (Marmara Üniv. İlahiyat Fak.) ● Prof. Dr. Saffet Köse (Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) ● Prof. Dr. Süleyman Toprak (Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) ● Prof. Dr. Zekeriya Güler (Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) ● Doç. Dr. Abdullah Kahraman (Cumhuriyet üniversitesi İlahiyat Fakültesi) ● Doç. Dr. Mustafa Altundağ (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) ● Dr. Ömer Aslan (Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) ● Doç. Dr. Muammer Erbaş (Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) ● Dos. Salman Süleymanov (Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsi) ● i.e.n. Namiq Abuzərov (Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsi) ● Dr. Qoşqar Səlimli (Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsi) ● Dr. Adilə Tahirova (Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsi) ● i.e.n. Mübariz Camalov (Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsi) ● i.e.n. Elşad Mahmudov (Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsi) ● Dr. Mehriban Qasımova (Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsi) ● Dr. Sevinc Aslanova (Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsi) ● Dr. Aqil Şirinov ● Dr. Elnurə Əzizova (Xəzər Universiteti) ● Dr. Ülkər Abuzərova (Xəzər Universiteti).

MƏCMUƏ İLƏ ƏLAQƏ (HABERLEŞME)

Əhməd Cəmil 41 A/Yasamal/Baku
bduilahiyyat@yahoo.com
Tel: 510 65 45, Fax/tel: 432 29 94

ISBN: 9952–426–81–X

Tiraj: 1000

Məcmuəmiz hakəmli bir məcmuədir.
AAK tərəfindən təsdiq olunmuşdur. İldə iki dəfə nəşr olunur.
Nəşr olunan məqalələrin elmi məsuliyyəti müəlliflərə aiddir.

İL 5 NÖMRƏ 10 BAKI–2008
№ 10 SENTYABR (EYLÜL) 2008

İÇİNDƏKİLƏR

EDİTÖRÜN NOTU *9*

ÖZGEÇMİŞ
Dr. Ömer ASLAN *11*

ÖMER ASLAN *15*

MƏSNƏVİDƏ MAİDƏ SURƏSİNİN TƏFSİRİNƏ DAİR
V.M.Məmmədəliyev, Q.T.Məmmədəliyeva *23*

MÖVLANA CƏLALƏDDİN RUMİNİN MƏSNƏVİSİNDƏ BİR HƏDİSİN ŞƏRHİ
Q.T.Məmmədəliyeva *32*

TÜRK TOPLUMUNDAKİ KUR'ÂN OKUMA, DİNLEME VE ÖĞRENME ALGISINA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ
Doç. Dr. Muammer ERBAŞ *37*

SƏMƏD VURĞUN YARADICILIĞINDA ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATININ İZLƏRİ
f.e.n. Salman Süleymanov *63*

ƏBDÜLƏZİZ BUXARİYƏ GÖRƏ ƏMR MƏFHUMU
i.e.n. Mübariz Camalov *74*

MÖTƏZİLƏNİN SON DÖVRLƏRDƏ GÖRÜLƏN TƏSİRİ
Dr. Adilə Tahirova *86*

İBN MACE`NİN "MEVZU" SANILAN BAZI İLLETLİ RİVAYETLERİ ÜZERİNE
i.e.n. Namiq Abuzərov *94*

HƏDİSİN İLK QAYNAĞI - SƏHABƏ
Dr. Qoşqar Səlimli *104*

İCTİMAİ HƏRƏKATLARDA MİLLİ VƏ DİNİ DUYĞULARIN ROLU
Mehriban QASIMOVA *117*

ƏBDÜLƏZİZ BUXARİYƏ GÖRƏ ƏMR MƏFHUMU*

i.e.n. Mübariz Camalov*

Əmr məfhumu dilçilik, məntiq, bəlağat elmləri ilə yanaşı fiqh üsulunun da mühüm məfhumlarından biridir. Əmrin fiqh üsulu baxımından əhəmiyyətli olmasının səbəbi dini ehkamın böyük bir qisminin əmr formasında olan nəslərə əsaslanmasıdır. Bununla əlaqədar olaraq məşhur hənəfi fəqihi Səraxsi *Üsul* adlı əsərinə əmr məfhumu ilə başlarkən, kitaba bu mövzuyla başlamasının səbəbini belə izah edir: əmr məfhumu fiqh üsuluna başlanğıc olaraq ən uyğun məfhumdur, çünki əmr məfhumu ilə halallar haramlardan ayrılır və bu şəkildə şəri ehkam bilinir[1]. Buxarinin əmr məfhumuna verdiyi əhəmiyyəti də dörd ciltlik *Kəşful-Əsrar* adlı məşhur fiqh üsulu əsərinin bir cildini əmr məfhumuna sərf etməsindən anlaya bilərik.

Müxtəlif tərifləri olan əmrin Əbdüləziz Buxari tərəfindən də doğru qəbul edilən tərifi belədir: əmr, üstünlük yolu ilə felin tələb olunmasına dəlalət edən sözdür[2]. Bu tərif içərisində üç ünsürə diqqət yetirmək lazımdır. Bunlar söz, fel və felin yerinə yetirilməsini tələb edən, danışanla dinləyən arasındaki münasibət, yəni əmr edənin qarşısındakından mövqe cəhətdən üstün olması. Bu ünsürlər haqqında geniş məlumat vermək daha məqsədəuyğundur.

Əmrin ünsürlərindən biri olan söz, əmr etmə felinin söz ilə olduğunu göstərir. Yəni əmrdən danışmaq üçün sözlü bir buyuruğun, kəlamın olması lazımdır. Kəlam xaricindəki ünsiyyət vasitələri yaxud hər hansı bir hərəkətin edilməsi əmr mənasına gələ bilməz. Bununla birlikdə əmrin mahiyyətinin kəlam olduğunu düşünməmək lazımdır. Buxari və bir çox digər üsul aliminin də qeyd etdiyi kimi əmrin həqiqi varlığı insanın daxilində mövcud olan tələbdir, ancaq insanların daxilindəki mənaları bilmək mümkün olmadığı üçün əmr bildirən kəlam əmrin həqiqəti olaraq qəbul edilir[3].

---

* Bu məqalə 2006-cı ildə Mərmərə universiteti Humanitar Elmlər İnstitutunda müdafiə olunan "Əbdüləziz Buxariyə görə əmr məfhumu" adlı doktorantura dərəcəsi elmi işinin xülasəsidir.

* BDU İlahiyyat fakültəsinin müəllimi.

[1] Səraxsi,, Əbu Bəkir Məhəmməd ibn Əhməd, *Usulus-Səraxsi,* thq., Əbul-Vəfa əl-Əfqani, Darul-Kutubil-İlmiyyə, Beyrut, I, 11.

[2] Buxari, *Kəşful-Əsrar,* I, 242.

Əmrin tərifindən öyrəndiyimiz başqa bir ünsür feldir. Bir tələbin əmr olaması üçün tələb olunanın bir fel, hərəkət olması lazımdır. Üsul alimləri arasında felin yerinə yetirilib yetirilməməsinin əmrin meydana gəlməsinə təsiri ixtilaflıdır. Buxari bunu itimar kəliməsi ilə ifadə edir və bu kəlimənin təsirli olduğuna diqqəti çəkir. Buna görə sındırmaq feli sınmaya bağlıdır və sındırılan şey sınmadığı müddətcə sındırma felinin meydana gəldiyini deyə bilmərik. Buna bənzər şəkildə itimar olmadığı zaman da əmr meydana gəlmiş sayılmaz. Ancaq əgər itimar zəruri olarsa, yəni ilahi əmr əmr olunanın meydana gəlməsini zəruri edərsə, o zaman insanın iradəsi aradan qalxar[4]. Çünki tələb etmə eşidənin seçmə imkanına bağlıdır. İnsanın feli yerinə yetirib yetirməmə seçiminin olmaması halında tələbdən danışmaq olmaz. Xüsusilə şəri hökmlər mənasında olan tələbdə eşidənin feli yerinə yetirmədə azad iradəsi olması lazımdır.

Əmrin həyata keçməsi üçün insanın ona əmr olunan feli yerinə yetirmə gücünə sahib olması lazımdır. Əksi halda bunu bir əmr olaraq görə bilmərik. Çünki, əmr bir felin həyata keçməsi istəndiyi zaman verilər. İnsanın gücünün fövqündə bir felin əmr forması ilə tələb olunması bu əmrin həqiqi deyil, məcazi mənada olduğunu göstərər. Məsələn, Quranın bir bənzərinin insanlar tərəfindən yazılmasının mümkün olmadığını bildirən ayədə[5] belə bir misala rastlamaq mümkündür. Bu ayədəki əmr forması insanları bu barədə aciz qoymaq üçün işlədilmişdir. Beləliklə əmrdən danışmaq üçün insan qüdrətinin şərt olduğunu qəbul edən Buxari “Allah hər kəsi ancaq qüvvəsi yetdiyi qədər yükləyər”[6] ayəsini də bu fikrinə dəlil göstərir. İnsanın güc yetirmədiyi bir şeyin şəriətdə əmr olunmaması da bunun başqa bir dəlilidir[7].

Əmrin tərifindəki başqa bir ünsür əmr edənlə əmr olunan insan arasındakı münasibətdir. Əmrin ən əhəmiyyətli məsələlərindən biri olan əmrin mucəbinin təsbitində bunun çox böyük yeri var. Çünki əmrin həqiqət yaxud məcaz olduğunu müəyyənləşdirmək üçün diqqət olunması lazım olan ilk xüsus əmr edənlə əmr olunan arasındakı münasibətdir. Başqa sözlə eşidən əmr olunan vəsfini daşımalıdır. Əmr formasının əmr bildirməsi üçün əmr olunan şəxsin şəri cəhətdən məmur olması lazımdır[8]. Buna dini terminologiyada əhliyyət deyilir. Əhliyyət, insanın lehinə və əleyhinə olan şəri haqlara səlahiyyətli olmasıdır. Bu səlahiyyət Allahın "Biz əmanəti göylərə, yerə və dağlara təklif etdik: onu yüklənməkdən çəkindilər. Onu insan yükləndi"[9] ayəsi ilə insana yüklədiyi əmanətdir.

---

[3] Buxari, *Kəşful-Əsrar,* I, 242.
[4] Buxari, *Kəşfu- Əsrar,* I, 271-271.
[5] Bəqərə, 2/23.
[6] Bəqərə, 2/286.
[7] Buxari, *Kəşful-Əsrar,* I, 408.

Əmr məfhumuna bağlı olan mövzulardan ən əhəmiyyətlisi əmrin mucəbidir, yəni əmr formasının nəticəsi yaxud bu formanın ifadə etdiyi mənadır. Əmr formasının ifadə etdiyi mənanı təyin etmək üçün əvvəlcə bu formanın işlədildiyi mənalara nəzər salmaq lazımdır. Üsul alimlərinin əmrin işlədildiyi mənaların sayı haqqında müxtəlif görüşləri var. Buxari bunlardan on sekkizinin daha doğru olduğunu bildirir və bunları misalları ilə birlikdə belə sıralıyır:

1. **Vücub:** Namazı qılın və zəkatı verin[10].
2. **Nədb:** Onlarla mükatəbə edin[11].
3. **İrşad:** Alış-veriş etdiyiniz vaxt şahid tutun![12]
4. **Mübahlıq:** Allahın sizə öyrətdiyi ilə təlim edib əhliləşdirdiyiniz yırtıcı heyvanların ovladıqları da sizə halaldır[13].
5. **İkram:** Ora (cənnətə) sağ-salamat və əmin olaraq daxil olun[14].
6. **Neməti xatırlatma:** Allahın sizə rizq olaraq verdiklərindən yeyin[15].
7. **Təhqir:** Bir dad görək! Sən ki çox qüvvətli , möhtərəm bir şəxs idin![16]
8. **Bərabərləşdirmə:** Səbr edin yaxud etməyin[17].
9. **Təəccüb:** Onlar bizim hüzurumuza gələcəkləri gün elə yaxşı eşidəcək, elə yaxşı görəcəklər ki![18]

---

[8] Səraxsi, *Usulus-Səraxsi,* I, 11.
[9] Əhzab, 33/72.
[10] Bəqərə, 2/34.
[11] Nur, 24/33.
[12] Bəqərə, 2/282.
[13] Maidə, 5/4.
[14] Hicr, 15/46.
[15] Ənam, 6/142.
[16] Duxan, 44/49.
[17] Tur, 52/16.
[18] Məryəm, 19/38.

10. **Yaratma və kamillik qüdrəti:** Bir işin yaranmasını istədiyi zaman, ona yalnız: Ol! deyər, o da olar[19].

11. **Həqir görmə:** Sehirbazlar gəldikdə Musa: "Nə atacaksanızsa, atın, dedi[20].

12. **Bildirmə:** Qazandıqlarının cəzası olaraq az gülüb, çox ağlasınlar[21].

13. **Təhdid:** İstədiyinizi edin[22].

14. **Xəbərdarlıq:** De ki: (istədiyiniz kimi) yaşayın[23].

15. **Aciz buraxma:** Əgər bəndəmizə nazil etdiyimizə şəkkiniz varsa, siz də ona bir bənzər surə gətirin![24]

16. **Kiçiltmə:** Biz də onlara: "Həqir meymunlar olun" dedik[25].

17. **Təmənni:** Ey uzun gecə, artıq açıl![26]

18. **Öyrətmə:** Həzrət Peyğəmbərin İbn Abbasa "Önündən ye!" deməsi bunun misalıdır.

19. **Dua:** Allahım, məni bağışla.

Əmr formasının yuxarıdakı mənalarda işlədilməsi xüsusunda alimlərin ittifaqı var. Bundan əlavə əmr formasının bu mənalarda işlədilməsinin həqiqi deyil, məcazi olduğu da da hər kəs tərəfindən qəbul olunur[27]. Çünki məsələn, "Ora (cənnətə) sağ-salamat və əmin olaraq daxil olun" ayəsinin ikram olduğu yalnız konteksdən anlamaq mümkündür. Halbuki əmr formasının həqiqi mənası ikram olsaydı, konteksə baxmadan bunun anlaşılması lazım olardı.

Əmrin mucəbi haqqında dörd fərqli anlayış mövcuddur. Bunlar vücub, nədb, ibaha və təvəqqüf anlayışlarıdır.

Vücub. Buxari əmrin dəlalətindən bəhs edərkən, əmr formasının xas (xüsusi) söz olduğunu vurğulayır. Müəllif hər sözün bir mənasının olduğu dil qaydasını qeyd etdikdən sonra əmr formasının da xas bir söz olması səbəbi ilə bir mənaya dəlalət etməsi lazım olduğunu bildirir[28]. Xas söz, əhatə etdiyi fərdlərə tək-tək dəlalət edən, bir məna qarşılığında qoyulmuş (vəz olunmuş) sözdür[29]. Məsələn, xüsusi isimlər Əhməd, günəş kimi, cins isimlər ağac, çay kimi vs. Bu tərifdə mövzumuzla əlaqəli olan ünsür əmrin xas söz olmasıdır. Sözün tək məna üçün vəz olunması, bu sözün başqa bir məna ifadə etməməsi deməkdir. Yəni, xas söz olan əmrin bir məna ifadə etməsi zəruridir. Bu məna da tələbdir. Buna görə də əmrin mucəbi vücubdur. Məsələləri dil qaydaları əsasında həll etməyə cəhd göstərən Buxari əmrin mucəbinin vücub olduğunu isbat etmək üçün ayələrdən də istifadə edir. Bu ayələrdən biri Nur surəsinin 63-cü ayəsidir: Bu ayədə belə buyurulur: "Onun əmrinə qarşı çıxanlar başlarına gələcək bir bəladan, yaxud düçar olacaqları şddətli bir əzabdan çəkinsinlər!". Allah bu ayədə əmrə qarşı çıxmağın cəzası olduğunu açıq olaraq bildirir. Əmrə qarşı çıxmaq haram olduğuna görə əmri yerinə yetirmək də vacibdir.

---

[19] Bəqərə, 2/117.
[20] Yunus, 10/80.
[21] Tövbə, 9/82.
[22] Fussilət, 41/40.
[23] İbrahim, 14/30.
[24] Bəqərə, 2/23.
[25] Bəqərə, 2/65.
[26] İmrulqeys, *Divanu İmrulqeys,* Qahirə, ty., 18.
[27] Buxari, *Kəşful-Əsrar,* I, 255; Razi Əbu Abdullah Fəxrəddin Məhəmməd ibn Ömər, *Məhsul fi ilmi usulil-fiqh,* Məkkə, 1997, II, 39.

Buxaridən əvvəlki alimlərin ayələrdən daha çox istifadə etdiyi görülür. Halbuki Buxari daha çox dil qaydalarına yer verir. Bu yanaşma tərzi məsələləri daha universal bir müstəvidə həll etmə üslubu olaraq qiymətləndirilə bilər. Bundan başqa, fəqihlərin dəlil olaraq göstərdikləri ayələrin mövzuyla əlaqəsi də uzaqdır. Çünki bu ayələrdə əmrin mucəbinin nə olduğundan deyil, əmrdən danışılır. Halbuki əmrin tələb bildirdiyi hamı tərəfindən qəbul olunan bir həqiqətdir. Müzakirə olunan məsələ isə əmr formasının bildirdiyi mənadır. Burada bir məfhum olaraq əmrlə əmr bildirən formanı bir-birindən ayırmaq lazımdır.

Buxarinin əmr formasının əmr xaricindəki mənalarda da işlədilməsini qəbul etdiyini daha öncə qeyd etmişdik. Əmr formasının digər mənaları bildirməsi həqiqət deyil, məcaz yolu ilə olar və bunun da bir dəlili olmalıdır. Bunu bir misalla belə izah etmək olar. Misal olaraq aldığımız ayə Rum surəsinin 31-ci ayəsidir. Ayədə belə deyilir: "Tövbə edərək Ona tərəf dönün. Ondan qorxun, namaz qılın və müşriklərdən olmayın!" Bu ayədəki "namaz qılın" ifadəsini ələ alaq. Bir sözün mənasını müəyyənləşdirmək üçün əvvəlcə o sözün vəz olunduğu mənanı müəyyənləşdirmək lazımdır. Çünki sözün vəz olunduğu məna dilin ilk səviyyəsidir və digər səviyyələr də bu səviyyəyə bağlı olaraq inkişaf edər. Əsasən dil vasitəsi ilə qurulan ünsiyyətin şərti də o dili danışanların qəbul etdiyi müştərək müstəvi olan bu ilk səviyyədir.

---

[28] Buxari, *Kəşful-Əsrar,* I, 253.
[29] Buxari, *Kəşful-Əsrar,* I, 88.

Misalımızdakı "namazı qılın" ifadəsi əmr formasındadır. Əmrin mucəbinin vücub bildirdiyini qəbul edən anlayışa görə buradakı əmrin başqa bir mənada, yəni həqiqi olmayan bir mənada işlədildiyini göstərən bir qərinə yoxsa bu ayənin tələb bildirdiyinə qərar vermək lazımdır. Çünki tələb əmr formasının vəz oldunduğu mənadır.

Mütləq əmrin vücub bildirmədiyini qəbul edən anlayışlara görə də yuxarıda misal olaraq verilən ayənin mucəbi vücubdur. Amma onlara görə bunu göstərən başqa qərinələr var. Məsələn Nisa surəsinin 103-cü ayəsində belə buyurulur: "Namaz möminlərə bəlli vaxtlarda vacib edilmişdir". Bu ayə "namazı qılın..." ayəsinin vücub bildirdiyini göstərən qərinədir. Bundan əlavə, namaz qılmayanlar haqqındakı Quranın xəbərdarlıqları, qorxu və xəstəlik kimi zamanlarda namazın təxir olunmasına icazə verilməsi namazın məcburi bir ibadət olduğunu göstərən başqa qərinələrdir[30].

Nədb. Bir sözün mənası işlədildiyi konteksə görə dəyişə bildiyi kimi əmir formasının mucəbi də işləndiyi yerə görə fərqli ola bilər. Əmrin hansı mənalarda işləndiyi daha əvvəl qeyd etmişdik. Ancaq əmr formasının həqiqi mənasının nədb olduğunu da qəbul edən alimlər də var.

Cumhura görə əmr forması nədb bildirmək üçün işlədilə bilər amma bunu göstərən bir qərinə olmalıdır. Bunun əksinə bəzi fəqihlər məndubu əmrin bir növü kimi qəbul edərək əmr formasının həqiqi mənada nədb üçün işlədilə biləcəyini müdafiə edirlər[31]. Belə ki, vacib, edildiyi zaman savab qazandıran, tərk olunduğu zaman isə günah qazandıran bir hökmdür. Məndub isə tərk olunduğu zaman günah qazandırmasa da edildiyi zaman savab qazandırır. Beləliklə əmr forması ilə nədb nəzərdə tutulduğunda eyni zamanda vacibə aid olan bir ünsür də həyata keçirildiyi üçün bu, həqiqət olaraq qəbul edilir. Necə ki kor yaxud şikəst bir kəsə insan deyildiyi zaman bəzi üzvlərinin olmamasına baxmayaraq bu söz həqiqi qəbul olunur[32].

---

[30] Buxari, *Kəşful-Əsrar,* I, 257.

[31] Zərkeşi, *əl-Bəhrul-Muhit,* II, 367; Baqillani, *ət-Təqrib vəl-İrşad,* II, 39; İsfahani, *Kaşif anil-Məhsul,* III, 125.

[32] Buxari, *Kəşful-Əsrar,* I, 275.

Mütləq əmrin nədb bildirdiyini qəbul edənlər Peyğəmbərin “Sizə bir şeyi əmr etdiyim zaman gücünüzün çatdığı qədər edin, bir şeyi qadağan etdiyim zaman isə ondan uzaq durun”[33] hədisinə əsaslanaraq əmri yerinə yetirmənin istəyə bağlı olduğunu və buna görə də əmrin mucəbinin vacib olmadığını müdafiə edirlər. Buxari isə buna qarşı gələrək hədisdə “istədiyinizi edin” deyil, “gücünüz yetdiyi qədərini edin” deyildiyinə diqqəti çəkərək bu iddianın yetərsiz olduğunu bildirir[34].

Kəlvəzani qeyd edir ki, əmrin nədb ifadə etdiyini müdafiə edənlər Əli ibn Səidin bu sözünə əsaslanırlar: “Mənim üçün, Nəbinin (s.a.s.) əmr etdikləri qadağan etdiklərindən daha yüngüldür”[35]. Bu rəvayətdə nəhyin əmrdən daha zəruri olduğu bildirilir. Peyğəmbərin qadağan etdiyi fellər haram olduğuna görə, əmr etdikləri bundan daha yüngül olmalıdır, bu da əmrin vücub deyil, nədb bildirdiyini göstərir.

İbaha. Bəzi üsul alimləri mütləq əmrin ibaha bildirdiyini qəbul etmişlər[36]. Çünki əmrin həyata keçməsinin ən alt səviyyəsi ibahadır. Bəzi maliki alimləri isə əmrin ibaha bildirməsini belə izah etmişlər: əmr felin zəruri olaraq həyata keçməsini isəmək olsaydı o zaman fel yerinə yetirilmədiyi müddətcə əmr həyata keçməmiş olardı. Bu isə əmrlə fel arasında məcburi bir bağlılığa gətirib çıxarardı.

Təvəqqüf. Əmrin mucəbinin müəyyənləşdirilməsi üçün dəlil yaxud qərinənin olmasını zəruri qəbul edən anlayış təvəqqüf adlanır. Bu anlayışa görə əmr forması müştərək bir qəlibdir və buna görə də yuxarıda qeyd olunan mənalara eyni dərəcədə dəlalət edər. Hansı mənanın nəzərdə tutulduğunu qərinə təyin edər. Bu məsələyə ən yaxın münasibət göstərənlərdən biri olan Baqillani həqiqi bir əmrin səslərdən meydana gələn bir kəlimədə deyil, insanın içində mövcud olduğuna diqqəti çəkərək əmr formasının mucəbinin qərinəyə bağlı olduğunu müdafiə edir. Baqillani yuxulu olan bir insanın “et” deməsinin heç bir mənasının olmadığını da buna misal göstərir.[37]

---

[33] Müslim, *Hac,* 73.

[34] Buxari, *Kəşful-Əsrar,* I, 262.

[35] Kəlvəzani, *Təmhid,* I, 147.

[36] Əmrin ibaha bildirdiyini qəbul edənlərin kimlər olduğunu qəti şəkildə aydınlaşdıra bilmədik. Əlaqədar üsul mənbələri bu görüşü müdafiə edənlərin açıq olaraq qeyd etmirlər. Buxari bu görüşü müdafiə edənlərin Mötəzilənin Bağdad qolu olduğunu bildirir. Bax. Buxari, *Kəşful-Əsrar,* I, 260; Zərkeşi, *əl-Bəhrul-Muhit,* II, 368: Razi, *əl-Məhsul,* I, 41; Bəsri Əbu Hüseyn, *əl-Mutəməd,* I, 57.

Bunları bir misalla belə izah etmək olar:

“Ey iman edənlər! Müəyyən bir müddətə qədər bir-birinizə borc verdiyiniz zaman onu yazın!”[38].

Əmrin mucəbinin vücub olduğunu midafiə edənlərə görə bu ayədə keçən “yazın” sözü ilk baxışda borcların yazılmasının məcburi olduğunu göstərir. Amma həmin ayənin ardınca gələn ayədəki “Əgər bir-birinizə etibar edirsinizsə, etibar olunmuş şəxs əmanəti geri qaytarsın və rəbbi olan Allahdan qorxsun!” izahı tərəflərin bir-birinə etibar etdiyi təqdirdə borcların yazılmamasının mümkün olduğunu bildirir. Beləliklə, söz qərinəsi “yazın” formasındakı əmrin vücub üçün olmadığını, borcların yazılmasının daha yaxşı olduğunu müəyyənləşdirir.

Şəri hökmlərin təşəkkülü və əmr məfhumu. İslam mədəniyyəti dil üzərinə qurulmuş bir mədəniyyətdir. Allahın həzrət Peyğəmbərə vəhy etməsi və Onun da bu vəhyi təbliğ etməsiylə birlikdə İslam cəmiyyəti ortaya çıxmışdır. Bu cəmiyyətin ortaya çıxması və davam etməsi başlanğıcdan etibarən vəhy və onun ən kamil təmsilçisi və ya açıqlayıcısı olan sünnə ilə davamlı bir əlaqə içində olmuşdur.[39]

Hökmlərin ortaya çıxışını dil qaydalarına əsasən təhlil etməklə hökmlərin mütəvatirlə ortaya çıxdığını iddia etmək bir-birinə alternativ görüşlər olaraq görünür. Fəqət yenə də dilin tək başına yetərli dəlil olduğunu söyləmək, mövcud olan müəyyən şərtlərin var olduğunu qəbul etməyə əsaslanar. Bu şərtləri ən xülasə ifadəylə İslam cəmiyyəti olaraq adlandırmaq mümkündür. Bir başqa sözlə desək Qurandakı əmrlərin bir hökm ifadə edəbilməsi üçün Quranı səlahiyyətli bir qaynaq olaraq qəbul edən və ona ittibayı mənimsəmiş olan cəmiyyətin var olması lazımdır. Sadəcə belə bir zəmin üzərində dilin tək başına yetərli olacağı söylənilə bilər. Beləliklə əmrin mucəbinin vücub ifadə etməsi, yəni hökm ortaya çıxarması bir İslami zəmin üzərində anlamlıdır. Yenə əmr qavramıyla əlagəli dil mübahisələri də bu baxlamda anlaşıla bilər.

---

[37] Baqillani, *ət-Təqrib vəl-İrşad*, II, 11-12.

[38] Quran, Bəqərə, 2/282.

[39] Bax: Görgün Tahsin, *İlahi Sözün Gücü,* 45-71.

Şəri hökmlərlə əmr arasındakı münasibətin ən sıx olaraq görüldüyü məsələ əmrin mucəbinin təsbitidir. Bilindiyi kimi mucəb, sözün iddiasını bildirir. Bu baxımdan sözlər inşai və ixbari olmaqla ikiyə ayrılır. İxbari söz, adından da anlaşıldığı kimi xəbər verən sözdür və mucəbi də eşidənin deyilən sözə inanmasını gözləməkdir. Əmrin də daxil olduğu inşai sözlərdə isə sözün mucəbi deyilən sözün eşidən tərəfindən yerinə yetirilməsidir.

Əmrin mucəbinin vücub olmasıyla bir şəri hökmün bağlayıcılığı arasında dini məcburiyyətlər baxımından fərq var. Yəni, dil səviyyəsindəki məcburiyyət ilə dini məzmundakı məcburiyyət bir-biri ilə əlaqəli olmaqla yanaşı fərqlidir. Ancaq məcburiyyət bildirən dini hökmlərin dəlilləndirilməsində dil səviyyəsindəki məcburiyyət bir əsas təşkil edir. Bu, bir ümumbəşərlik təşəbbüsü kimi qiymətləndirilə bilər.

Dinin gətirdiyi hökmlərin insan davranışlarını yönləndirən prinsip və qaydalar olduğunu nəzərə alarsaq, bu prinsiplərin dillə olan münasibəti baxımından dinlə əxlaq fəlsəfəsi arasında bir bənzərliyin olduğunu görərik. Əxlaq fəlsəfəsini dil qaydaları üzərinə qurmağa çalışan filosoflarla, şəri hökmləri birbaşa nəssə, yəni dilə bağlamağa çalışan üsulçular arasında, ümumi xətləri ilə baxıldığında bənzərlik var. Bu baxımdan bir dil qəziyyəsinin dini hökmə çevrilməsini daha açıq görə bilmək üçün dilçi əxlaq fəlsəfəsi yanaşmasına qısa toxunmaq yerində olar.

Dilçi əxlaq fəlsəfəsi əxlaq qaydalarının əsası olaraq sırf dilçiliyi qəbul edir. Bu məzmunda dil ikiyə ayrılır: təsviredici dil və əmredici dil. Əxlaq fəlsəfəçilərinin əsas səyi də təsviredici dildən əmredici dilə keçişi tutarlı bir şəkildə təmin etməkdir. Bunun üçün müraciət edilən bəzi əsas məfhumlar var. Bunlar arasında təsviredici dilin dəyər bildirən daşıyıcısı olan “yaxşı” və “doğru” məfhumları qabaqcıl yer tutur. Digər tərəfdə isə əmredici dilin –məli qəlibi yer alır. Beləcə, xəbəri “yaxşı” və ya “doğru” olan cümlələrdən məsuliyyət və vəzifə bildirən –məli formasının çıxarıla bilməsi üçün bunlar arasında məntiqi münasibətin təmin olunması mümkün olacaqdır. Bundan sonra isə “bu yaxşıdır” qəziyyəsindən “bunu etməlisən” yaxud “bunu et!” əmrini məntiqi olaraq çıxacaqdır.[40]

Arada bənzərlik olması ilə yanaşı, üsulçuların dil qəziyyələrini dini hökmə çevirmə prosesi bundan fərqlidir. Burada dil qəziyyəsini dini hökmə çevirən əsas ünsür, ümumi mənada ittibadır. İttiba deyiləndə, vəhyi qəbul etmək və vəhyi həyata keçirmək üçün Peyğəmbərə tabe olmaq nəzərdə tutulur.

---

[40] Bax. Hare, Richard, *The Language of Morals,* Oxford, 1967.

Nəticə etibarı ilə demək olar ki, mənbələrinin əsası yazılı mətinlər olan İslamı doğru anlamaq üçün çalışan müsəlmanlar dilə əhəmiyyət vermişlər. Fiqh hökmlərinin təşəkkülündə mühüm yer tutan əmr məfhumu da bir dil məsələsidir. Bu səbəblə əmr məfhumunu doğru təhlil etmək fiqhi məsələlərin doğru anlaşılmasının açarıdır. Bu dil məsələlərini əmrin mucəbinin doğru təsbit edilməsi ölçüsü ilə əmrin mucəbi ilə dini hökm arasındakı münasibətin qurulmasından ibarət saymaq mümkündür. Bu münasibətin qurulmasının vəhyə uyğunluğunu təmin etmək üçün isə Peyğəmbərə ittibadan yan keçməmək lazımdır.

Ədəbiyyat

Baqillani, *ət-Təqrib vəl-İrşad,* Beyrut, 1993.

Bax. Hare, Richard, *The Language of Morals,* Oxford, 1967.

Bəsri Əbu Hüseyn, *əl-Mutəməd,* Dəməşq, 1964.

Buxari, *Kəşful-Əsrar,* Beyrut, 1997.

Görgün Tahsin, *İlahi Sözün Gücü,* İstanbul, 2003.

İmrulqeys, *Divanu İmrulqeys,* Qahirə, ty.

İsfahani, *Kaşif anil-Məhsul,* Beyrut, 1998.

Kəlvəzani, *Təmhid,* Ciddə, 1985.

Razi, *Məhsul fi ilmi usulil-fiqh,* Məkkə, 1997.

Səraxsi, *Usulus-Səraxsi,* thq., Əbul-Vəfa əl-Əfqani, Darul-Kutubil-İlmiyyə, Beyrut.

Zərkeşi, *əl-Bəhrul-Muhit,* yy., 1992.

RESUME

Islamic Law is a divine source law. Its source mainly is Koran and Sunna. Thats why sturucture of Islamic Law based on language. Islamic lawyers begun to study on language very early. Becouse source of Islamic Law is the text and so lawyers must to adjudge for that textual source.

There are two approach about realization of Islamic rules. First, Islamic text enough for realization of rules. It doesnt mean that other factors besides of texts has not importance. Because this approach requires suitable Islamic ground. Second, realization of Islamic rules depend of some practices.